

ФІЛОСОФІЯ КАНТА І СУЧАСНІ УЯВЛЕННЯ ПРО СУТНІСТЬ ЛЮДСЬКОЇ СВОБОДИ

Проблема свободи є однією з провідних у філософській творчості багатьох видатних мислителів минулого і сьогодення, що аж ніяк не випадково, оскільки концепт свобода в тих чи інших контекстах проходить через багато світоглядних роздумів, що стосуються феномену людини, її природи, соціальних і духовних аспектів її розвитку. Не залишив її поза увагою і Кант. Дослідження свободи він проводив через призму своєї критичної філософії, згідно з якою розум людини умовно поділяється на теоретичний і практичний, і кожен з них дещо по-різному тлумачить даний феномен.

У роботі «Критика чистого розуму» Кант пише: «Людина сама є явищем. Її самоволя має емпіричний характер, який є причиною всіх її вчинків. Серед умов, що визначають людину відповідно до цього характеру, немає жодної, котра не містилася б у низці природних дій і не підкорялась б їх законові, за яким не трапляється жодної емпірично безумовної причиновості того, що відбувається у часі. Тому жодний даний учинок ...не може початися цілковито сам від себе» [1, с. 328]. «Але про розум, – пише далі Кант, – не можна сказати, що тому станіві, у якому він визначає самоволю, передує інший, у якому визначається сам той стан. Адже сам розум не є явищем і не підпорядкований жодним умовам чуттєвості; тож у ньому самому відносно його причиновості немає жодної часової наступності і, отже, до нього не може застосовуватись динамічний закон природи, який визначає часову послідовність відповідно до певних правил» [1, с. 328-329]. З останнім судженням навряд чи можна погодитись, з усією повагою до Канта слід відзначити, що це суперечить досягненням сучасних нейронаук та інших галузей знання, пов'язаних із дослідженнями свідомості і вищих форм діяльності людського мозку. Насправді все відбувається дещо іншим чином. Про розум, людське мислення не то, що не можна, а якраз **можна і треба** говорити, що стану, в якому він визначає волю, передує інший стан, з якого визначається перший, інтелект значною мірою **підпорядкований** умовам чуттєвості і, отже, до нього **можуть і повинні** бути прикладені закони природи, що визначають послідовність його дій.

Далі Кант зауважує: «З погляду інтелігібельного характеру, емпіричний характер є лише його чуттєвою схемою, не має значення жодне Раніше або Після, і кожний учинок, без огляду на часове відношення, у якому він перебуває з іншими явищами, є безпосереднім діянням інтелігібельного характеру чистого розуму, що, виходить, діє

вільно, не будучи визначуваним динамічно у ланцюзі природних причин зовнішніми або внутрішніми, але попередніми за часом підставами, і цю його свободу можна не тільки розглядати негативно, як незалежність від емпіричних умов... але й позначати позитивно як спроможність спонтанно започатковувати ряд подій, так, що у самому розумі ніщо не починається, але він, як безумовною умовою (unbedingte Bedingung) кожного довільного вчинку, не допускає над собою жодних попередніх за часом умов...» [1, с. 329].

До речі, торкаючись цього моменту при аналізі третьої антиномії Канта, Гегель вважав, що ідей про протилежність свободи закону причиновості є порожнім породженням думки.

На наш погляд, характер людини є саме емпіричним, і ніякого іншого характеру немає і не може бути. Що стосується так званого «інтелігібельного характеру», про який пише Кант, то це – лише ігри розуму, і далі, з довільно прийнятих засновків з логічною необхідністю впливають хибні висновки. З тезою, що «у самому розумі ніщо не починається, але він, як безумовною умовою (unbedingte Bedingung) кожного довільного вчинку, не допускає над собою жодних попередніх за часом умов» взагалі важко погодитись, оскільки можна впевнено сказати, що і в онтогенезі, і в філогенезі розум є продуктом еволюційного розвитку людини.

Кант стверджує, що «в оцінюванні вільних учинків з погляду їхньої причиновості ми можемо сягати лише до інтелігібельної причини, але не поза нею; можемо пізнати, що вона є вільною, себто визначеною незалежно від чуттєвості, і у такий спосіб може бути чуттєво безумовною умовою явищ. Але чому інтелігібельний характер дає саме ці явища і цей емпіричний характер за наявних обставин – задається питанням філософ, – це [питання] так далеко перевершує будь яку спроможність нашого розуму відповісти на нього, та навіть його компетенцію ставити питання, – немовби хтось запитував, чому трансцендентальний предмет нашого зовнішнього чуттєвого споглядання дає саме лише споглядання у просторі, а не як-небудь по-іншому» [1, с. 330-331]. Така заява виглядає принаймні дивною, враховуючи те, що спочатку Кант стверджує, що людина поряд з емпіричним має також розумовий характер, і саме цей останній визначає людську свободу як здатність мимоволі починати певний ряд подій, а потім говорить, що питання про те, чому розумовий характер призводить саме до таких явищ і до такого емпіричного характеру ... виходить за межі будь-якої здібності нашого розуму.

Чому «розум немає права навіть ставити подібні питання»? Насправді розум, власне, має право ставити будь-які питання, якщо вони обґрунтовані, а тим більше такі важливі, як питання про підстави людської свободи.

Досить показовим є висловлювання Канта, згідно з яким він не прагне навіть доводити можливості свободи, бо й це не вдалося б, через те, що люди взагалі нездатні пізнати з самих лише апріорних понять «можливість жодної реальної підстави й жодної причиновості». Свобода трактується Кантом «лише як трансцендентальна ідея, через яку розум думає, що він безумовно започатковує ряд умов у явищі через чуттєво безумовне, але при цьому заплутується в антиномію зі своїми власними законами, що їх він приписує емпіричному вживанню розсудку. Що ця антиномія ґрунтується, продовжує Кант, – на самій лише видимості і що природа принаймні не суперечить причиновості від свободи — ось те єдине, що ми могли вирішити і що тільки й було для нас важливим» [1, с. 341]. Кант стверджував, що присутність у людей розуму існує для того, щоб нести у собі етичний закон, однак цей крок є дискусійним серед філософів; припущення, що природа наділяє нас певними іманентними цілями викликає великі сумніви.

Кант стверджує, що поняття свободи є чистим поняттям розуму, яке саме тому є трансцендентним для теоретичної філософії, тобто йому не може відповідати жоден приклад з можливого досвіду; отже, воно не є предметом можливого для нас теоретичного пізнання і має значення не як конститутивний, а лише як регулятивний принцип, спекулятивного розуму. У практичному ж застосуванні розуму воно доводить свою реальність за допомогою практичних засад, які як закони доводять причинність чистого розуму незалежно від усіх емпіричних умов.

З чим можна погодитися у міркуваннях Канта, так це з тим, що поняття свободи має значення зовсім не як конститутивний, а лише як регулятивний принцип. Кант виходить з того, що, по-перше, унікальною якістю людини є її розумність, а по-друге, людей слід розглядати як рівних. Сучасні погляди на цю проблему змушують сильно сумніватися у таких висновках. Якщо прийняти ту думку, що розумність не є унікальною якістю однієї тільки людини (між людиною та іншими тваринами існує дуже тонка межа), а також відкинути ідею рівності, бо будь яка рівність, чи то моральна і правова, по суті, є формальною, – то висновки кантівських етичних побудов перестають бути такими вже переконливими. З позицій сучасної науки стає зрозумілим, що моральні поняття та закони беруть свій початок не у так званій «чистій волі», вони є не трансцендентальними, а повною мірою емпіричні, є продуктом біологічної та культурної еволюції роду «*homo sapiens*».

Людське суспільство, незважаючи на всі його суперечності, представляє собою більш-менш упорядковану систему. Порядок у суспільстві зберігається завдяки тому, що існують певні правила, або закони, яких люди добровільно або примусово дотримуються. Якби не існувало таких загальних правил, людське суспільство як упорядкована система було б неможливим. Зазначені правила називають соціальними нормами, концентрований вираз яких несуть у собі релігія, мораль і право.

Оставляючи за лапками релігію, оскільки це окрема тема, зазначимо, що виконання вимог моралі забезпечується завдяки моральним санкціям у вигляді схвалення за позитивні вчинки та осуду за ті вчинки, які вважаються негативними, а виконання вимог права забезпечується використанням юридичних санкцій у вигляді заохочень та покарань правового характеру.

Існування моралі і права стає можливим завдяки тому, що людина розглядається як осудна істота, їй може бути поставлена вина і відповідальність, про що кожна доросла розумна людина знає, оскільки з раннього дитинства знайома з заохоченнями і покараннями.

Людину дуже часто розглядають не тільки як розумну але й як вільну істоту. Вважається, що у будь-якій ситуації вона може вчинити так, чи інакше і вибір залежить тільки від неї самої. Вона може вибрати будь-яку лінію поведінки, оскільки, на думку багатьох, має свободу волі. Людина знає (або зобов'язана знати), які її вчинки будуть розцінені як моральні, і які як аморальні, правові чи протиправні, вона у змозі вибирати, чи виконувати вимоги встановлених правил, чи вчиняти всупереч їм. Саме на визнанні свободи волі людини базуються мораль та право, впорядковане, відносно стабільне існування людського суспільства.

Але, як показує історія, порядок у суспільстві можна підтримувати без визнання людської свободи. Для цього владарі не вагаючись застосовували тотальний примус і насильство. Довгий час суспільство умовно було розділене на дві нерівномірні групи – тих, хто наказує, і має всі права, і тих, хто кориться, рабів, які не мають жодних прав, і які прирівнюють, за словами Аристотеля, до «таких, що говорять знарядь праці».

Однак зі зростанням чисельності населення, виникненням величезних міст, а потім і імперій почала панувати думка, що всі ми – люди, а значить, визнаючи свободу одних (умовно кажучи, владарів), неможливо не визнати і свободу інших (підвладних), іншими словами, загальну людську свободу. Таким чином, відбувався поступовий перехід від деспотичних форм правління до демократії, найважливішою цінністю якої вважається свобода.

Людське суспільство як упорядкована система зберігається протягом багатьох століть і має тенденцію до все більшої гармонізації. На основі цього дехто стверджує, що це є вагомим доказом на користь існування людської свободи, перетвореної сьогодні на ключовий елемент моральної та правової свідомості, основу прав людини та можливості підтримки соціального порядку взагалі. Але чи можна говорити, що свободи має якийсь об'єктивний статус, що вона може існувати об'єктивно, поза людиною та її суспільними відносинами?

Насправді питання про свободу зачіпає більш важливу проблему: наскільки людина вільна у тому, щоб перебувати чи не перебувати в певній людській асоціації? За великим рахунком, тут, як і в багатьох інших випадках, людина не має вибору, вона приречена жити у тісних зв'язках з іншими людьми. Кожен індивід формується і може стати людиною лише у людській спільноті. Все, що він має не тільки у матеріальному, але й у

духовному плані, отримує внаслідок спілкування з іншими людьми. Вибору тут, насправді, немає.

Ідея свободи насправді виникає на певному етапі історичного розвитку і потрібна не тільки для збереження спільного проживання людей, але й для послідовної гуманізації людського співжиття. Коли люди жили невеликими групами і їх спосіб життя відрізнявся відносною простотою, потреби у свободі не було. У пріоритеті були ідеї справедливості і солідарності. Ідея свободи з'являється тоді, коли спільноти стають величезними, складаються з десятків, а потім і сотень тисяч людей. З одного боку, у такій ситуації у кожного індивіда виникає бажання не втратити себе у багатотисячній масі, зберегти свою ідентичність і залишки своєї свободи. З іншого боку, такими величезними кількостями людей треба якось керувати, саме тільки насильство тут вже не спрацьовує. Такі обставини змушують послідовно легітимувати примус, створювати нові механізми для забезпечення виконання вимог моралі і права. Виникає потреба у нових ідеях, які змусили б підкорятися загальноприйнятим правилам не лише зі страху покарання, а й на щире переконання. Це призводить до появи поняття рівності всіх людей перед богом, а потім і соціальної рівності. Тоді ж особливе значення набуває концепт свободи.

Філософи доводили, що якщо припустити, що немає свободи волі, що діями людей керує якась зовнішня сила в особі природи чи Бога, у такому разі саме природа чи Бог нестимуть відповідальність за людські вчинки, а люди не підлягають відповідальності, їм не можна закинути вину. Втім, покарання може зовсім не залежати від того, чи людина визнає за собою провину чи ні. Фізичне покарання залежить від зовнішніх по відношенню до людини сил, або від держави та окремих її структур, або від приватних осіб, які вважають себе вправі карати за реальні чи уявні провини. Визнання провини, якщо це щире визнання, говорить лише про сумління, жаль щодо скоєного, про ту чи іншу ступінь каяття. Останнє може мати значення щодо сумління людини та певним чином вплинути на конкретне рішення суддів, які визначають ступінь вини і покарання порушника. Але може й не вплинути. Більш вільним буде почувати себе скоріше той, хто не відчуває за собою ані провини, ані відповідальності, не відчуває страждань сумління і каяття, і при щасливому збігу обставин взагалі уникне покарання.

Парадокс полягає в тому, що те, що називають законами моралі і права, насправді, законами не є, принаймні, такими як суворими, як закони природи, невиконання яких може призвести до смертельних ризиків, а часто просто неможливе. Постійне і досить широке невиконання так званих законів моралі і права, попри всілякі санкції, доводить їх умовний характер, підкреслює той факт, що це закони, а довільні людські встановлення.

Практика показує, що жодні найсуворіші санкції не допомагають викоріненню порушень загальних правил, викоріненню злочинності. Хоча люди визнаються розумними істотами, знають чи повинні знати, що таке добро і зло, але часто вибирають саме зло. Навіть якщо це відбувається на шкоду їм самим. На цій підставі дехто заявляє, що цей факт є вагомим

підтвердженням свободи людини, свободи її людської волі. Але насправді ситуація є більш складною.

Правове чи неправове, моральне чи аморальне, добро чи зло є відносними поняттями, що суттєво різняться у різних культурах та у різний час. Як нам здається, про абсолютне добро чи абсолютне зло може йтися хіба що у теоретичному плані. На практиці, коли цивілізована людина потрапляє в умови первісної культури або коли представник примітивної культури опиняється у сучасному цивілізованому суспільстві вони мають справу з конкретним розумінням добра і зла, і їх розуміння варіює у великих межах.

Свобода та почуття провини, за великим рахунком, слабко пов'язані. Почуття провини корелює, швидше, з пам'яттю, а саме, з пам'яттю про скоєні в минулому вчинки і жаль з приводу якихось з них. Хто не відчуває жалю про раніше скоєне або має коротку пам'ять, тому незнайоме почуття провини, можна сказати, така людина психологічно буде почувати себе більш незалежною і вільною.

Щодо співвідношення вибору та свободи, то з цього приводу можна сказати наступне. У реальному житті вибір постійно роблять багато живих істот, починаючи з найпростіших і закінчуючи вищими ссавцями. Сучасна етологія та нейрофізіологія повністю підтверджують цей факт. Якщо визнати, що вибір пов'язаний зі свободою, що існує свобода вибору, то у такому разі необхідно погодитися також і з тим, що значна кількість живих істот на нашій планеті мають таку свободу. Твердження, що тварини діють відповідно до закладених у них інстинктуальних програм не суперечить можливості вибору, оскільки, по-перше, ці програми дають широкий діапазон дій, залежно від умов довкілля, а по-друге вони не заважають вчитись і набувати нових навичок. Сьогодні стає все більш очевидним, що різниця між людиною та іншими тваринами, особливо між нею і вищими приматами, не є такою вже й великою, як здавалося раніше. Це доводить, що, з одного боку, тварини мають певні елементи інтелекту, аналогічні людському, а з іншого, і людина, і тварини підкоряються одним і тим же законам природи, де свобода має досить умовне значення.

Будь-який індивід, будучи вихований у певній культурі, повинен усвідомлювати, що він несе відповідальність за вчинені ним вчинки і понесе покарання у вигляді морального засудження або юридичних санкцій, якщо ці вчинки будуть розходитися з загальноприйнятими правилами. Але він може й не усвідомлювати цього. Людина зазвичай буде намагатись уникнути покарань, і саме страх покарання багато у чому слугує тим стримуючим фактором, який не дозволяє відбуватися злу. Можна скільки завгодно міркувати у тому сенсі, що людина підпорядковується законам добровільно, у відповідності з своїми переконаннями, проте, практика показує, що як тільки рука держави стає слабшою, у багатьох з людей прокидається тварина, що живе за законами боротьби за існування, єдиним мотивом дій якою стає бажання вижити за будь яку ціну.

Будь-яка мораль і право за великим рахунком є умовностями, певними корисними фікціями, без яких існування сучасних великих спільнот було б

неможливим. Свобода стоїть у тому ж ряду, є не більше, ніж корисною фікцією, яка необхідна для того, щоб змістити акценти з зовнішнього регулювання з боку держави та права на внутрішні регулятори, внутрішнього цензора індивіда у вигляді совісті, відповідальності, почуття обов'язку.

Багато корисних фікцій постачала і постачає релігія, життя багато у чому регламентується саме релігійними нормами. Поступово акценти зміщувались у бік моралі і права, і тоді першочергове значення набуває ідея свободи, яка є інструментом того ж нормативного ряду.

Але порядок у суспільстві, як вже зазначалось, можна забезпечити і без визнання людської свободи. Стародавні цивілізації обходилися без цього поняття, використовуючи зовнішні моральні та юридичні чинники. Свобода розглядалася виключно як залежність однієї людини від іншої, виступала протилежністю рабству. Нікому на думку не могло спадати, що людина, нібито, вільна за своєю природою. Навпаки, реальний хід речей показує, що людина за своєю природою є тотально невільною. Вона не є вільною ані у своїх думках, ані, тим більше, у своїх діях.

Проте, залишати сумніви у душах людей з приводу того, що насправді ніякої свободи не існує, було б нерозумно, як нерозумно заперечувати ідею Бога. Люди все ще не готові до того, щоб жити без ілюзій, не потребувати жодних зовнішніх підпірок, стояти на власних ногах. Та й чи будуть вони коли-небудь готові жити сміливо дивлячись правді у очі, абсолютно самостійно, а отже вільно, адже життя сучасного суспільства стає все більш складним? Питання є риторичним.

Безперечним фактом є те, що у будь-якій спільноті людей йде безперервна боротьба за визнання, боротьба за статус. Складаються певні ієрархії, тобто, різні стани людей на соціальних сходах. Ієрархічна побудова суспільства і влада одних над іншими необхідні для того, щоб хаотичне скупчення людей можна було привести до якогось спільного знаменника, до певного порядку, об'єднати зусилля окремих індивідів і направити їх на досягнення спільних цілей, чи то риття каналів, чи будівництво храмів і пірамід чи війна з численною армією супротивника. Люди вижили і змогли вийти з тваринного царства саме тому, що навчилися домовлятися та об'єднувати свої зусилля задля вирішення спільних проблем. Концепт свободи у цьому контексті має історичний характер. Він виникає досить пізно у людській історії, хоча його позитивна роль у справі активізації прогресу суспільства не викликає сумнівів.

Ті, хто є вищим за статусом у соціальній ієрархії, мають владу над тими, хто стоїть нижче. Влада забезпечується силою, авторитетом чи за допомогою права. При цьому, еволюція суспільних відносин йшла у напрямку від відкритого фізичного примусу, відвертого насильства владарів по відношенню до підвладних, до примусу непрямого, морально-психологічного і далі до виховання у людях звички коритися без загрози застосування сили. Поступово люди звикають коритись загальним правилам, роблячи це не тільки добровільно, але майже з задоволенням. Більшість історії влада трималася на безмірній жорстокості владарів і страху підданих.

Простір діяльності можновладців: фараонів, царів, султанів, королів, – був практично безмежним, тоді як свобода підвладних була мінімальною, перетворюючись на нуль для тих, хто зведений до становища рабів. Однак, коли кількість населення стала складати десятки, сотні тисяч, а потім і мільйони людей, керувати за допомогою насильства та страху стало проблематичним. Потрібно було винайти інші механізми.

На певному етапі людської історії поряд з мораллю з'являється право, яке спочатку лише кодифікувало традиційні відносини насильства і страху, але потім почало рухатися у бік все більшої справедливості і гуманності, які звичайно, по-різному розумілись в різних культурах. Свободу особистості сьогодні розуміють як той простір самодіяльності, який визнається соціальними нормами даного суспільства, нормами релігійного, морального чи правового характеру. Найбільш визначений і фіксований характер свобода і права людини набувають саме в юридичних законах та інших нормативних актах правових систем, де свобода не тільки більш менш точно визначена але й гарантована.

Підбиваючи підсумки, можна сказати наступне. По-перше, колективне існування людських спільнот веде до боротьби за більш високий статус у групі, утворюється ієрархічна структура певних спільнот та людського суспільства загалом. При цьому, природно, що одні мають більшу владу, а значить більшу свободу, інші меншу. Оскільки будь-яка людська спільнота потребує хоча б відносної впорядкованості, встановлюються певні загальні правила чи закони, яким всі члени спільноти добровільно чи примусово змушені підкорятися. Порядок, організованість і стабільність суспільства забезпечується не тільки примусом до виконання загальних правил, а й співпрацею, яка визнається більш вигідною для підтримки існування будь-якої спільноти, ніж егоїзм і ворожнеча. Саме у цьому сенсі має значення концепт свободи, який поступово стає одним із головних важелів управління великими масами людей та забезпечення впорядкованого життя спільнот.

Безглуздо ставити питання віруючій людині: чи є Бог? Вона вірить, що Бог є і тут безсилі будь які логічні аргументи. Безглуздо ставити питання віруючій у це людині, чи є свобода? Вона просто вірить, що свобода є, що людина є вільною істотою. Вона віритиме, навіть тоді, коли її максимально обмежити, опутати безліччю умовних правил, посадити у тюрму чи зробити рабом.

Насправді ані у своїх діях, ані у своїх думках людина не є вільною. Її дії мотивовані її фізичним тілом, об'єктивним ходом подій зовнішнього світу та її життєвим досвідом, а її думки – духовним досвідом людства, історичним періодом, у який вона живе, а також культурою, в рамках якої відбувається її становлення і розвиток. Однак, ідея свободи безумовно виконує важливу функцію у справі впорядкування та гармонізації життя соціуму, причому, зі зростанням та ускладненням людського суспільства її роль лише зростатиме. Для того, щоб зберегти цивілізацію і просуватися далі шляхом прогресу, більшість людей, які сьогодні розділені національними, расовими і релігійними перегородками, повинні об'єднатися визнанням

загальнолюдських ідей свободи, прав людини, високих моральних цінностей, зокрема, категоричного імперативу, присутнього в душі кожної розумної істоти, тобто, тих ідей, які з такою переконливістю відстоював Іммануїл Кант.

Література

1. Кант І. Критика чистого розуму. Пер. з нім. І. Бурковський. Київ: Юніверс, 2000. 501 с.

Марія Кашуба (Львів)

ДЖЕРЕЛО ТВОРЧОСТІ У ТРАКТУВАННІ І.КАНТА

Феномен творчості здавна цікавив людей, найвеличнішим задумам людства не судилося б здійснитися, коли б людина не навчилася творити, відкривати нове, досі незнане, незвідане. Ученого, що спрагло дошукується істини, й натхненного митця, який утверджує прекрасне, помічене як особливе у навколишньому світі, об'єднує пристрасна жага творення. У творчої людини вирізняємо допитливий розум, глибоке душевне зворушення. Будь-яке наукове відкриття, будь-які художні досягнення й здобутки – все це невмирущі дарунки людського генія. Тільки людині властиво творити, збагачувати отриманий від попередніх поколінь життєвий досвід і вміння вдосконалювати світ.

У наш час феномен творчості особливо актуальний, винятково важливий, адже людина ще ніколи не опинялася в такому тупику. Діяльність людини, наукові досягнення й технічні винаходи призвели до надмірного втручання в природні процеси, непосильного тиску техногенного фактора на біосферу, про що свідчить все активніша помста природи – вчені твердять про значне почастищення природних катаклізмів, які загрожують не тільки життю людей, а й самій планеті Земля. Науково-технічна революція довела людство до ситуації, що загрожує його існуванню як виду живого. У таких обставинах акцентуються сподівання тільки на творчість – віра в те, що людство неодмінно знайде вихід із тупика, що кмітливість геніїв навчить запобігати неминучій катастрофі, як це вже було не раз: згадаймо хоча б екзогамію в первісну епоху, або звичай вирощувати собі